

ПОВЕРНЕННЯ ДО ЄВРОПИ: ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ТРАНЗИТ І ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ОСВІТНІЙ ПРОСТІР

УДК 32:378

КОНЦЕПТ «ЗНАННЯ» В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПОЛІТИКО-МЕНТАЛЬНИЙ ВИМІР

Г. М. Куц

Куц Г. М. Концепт «знання» в інформаційному суспільстві: політико-ментальний вимір. Інформаційне (постіндустріальне) суспільство засноване на знаннях. В контексті парадигми індустріального суспільства вважалося, що знання співвідносяться з корисністю. Це спровокувало появу підходу до розуміння знання як споживацької послуги, який до сих пір є пріоритетним в освітній сфері, коли вважається, що університет має підпорядковуватися лише ринку праці. У контексті парадигми постіндустріального суспільства знання покликане сприяти розвитку критичного мислення, формувати комунікативні навички, навички взаємодії, творчий підхід до справи.

Ключові слова: знання; освіта; інформаційне суспільство; постіндустріальне суспільство; політико-ментальний вимір.

Куц Г. М. Концепт «знання» в информационном обществе: политико-ментальное измерение. Информационное (постиндустриальное) общество основано на знаниях. В контексте парадигмы индустриального общества считалось, что знание соотносится с пользой. Это спровоцировало появление подхода к пониманию знания как потребительской услуги, до сих пор являющийся приоритетным в образовательной сфере, когда считается, что университет должен подчиняться только рынку труда. В контексте парадигмы постиндустриального общества знание призвано способствовать развитию критического мышления, формировать коммуникативные навыки, навыки взаимодействия, творческий подход к делу.

Ключевые слова: знание; образование; информационное общество; постиндустриальное общество; политико-ментальное измерение.

Kuts H. M. The Concept of “Knowledge” in the Information Society: the Political-Mental Dimension. Information (post-industrial) society is based on knowledge. In the context of the industrial society paradigm, it was believed that knowledge is associated with utility. It encouraged the appearance of an approach to understanding of knowledge as a consumer service, which is still a priority in the educational spheres, when it is considered that the university should be subordinated only to the labor market. In the context of the post-industrial society paradigm, knowledge is intended to promote the development of critical thinking, to develop communication and interaction skills, creative approach.

Keywords: knowledge; education; information society; post-industrial society; political-mental dimension.

Індетерміністська спрямованість сучасної мисленнєвої парадигми, для якої ключовими поняттями виступають концепти нестабільності, динамічності, спонтанності, набуває актуальності при аналізі проблематики знання. Для класичного суспільно-політичного дискурсу, що акцентує вічне, інваріантне та незмінне, доміантними категоріями вважалися стабільність, раціональність, детермінізм, незмінність, універсальність – ключові поняття статичного типу мислення. У наш час характеристиками нового – динамічного – типу мислення стають поняття нестабільності, спонтанності, мінливості, непередбачуваності, випадковості. Означені поняття стають сьогодні важливим пунктом осмислення та переосмислення сучасної проблематики знання, актуалізуючись по-особливому в освітній сфері.

Концепт «знання» тісно корелює з концептом науки. На думку Б. Крауз-Мозер, науку можна означити як «суспільно-організовану, відокремлену форму дослідницької діяльності у комплексі з представленими за допомогою спеціальної системи символів результатами її діяльності»¹. Слід також зважати, що знання буває і позанауковим, коли певна інформація здобувається іншим способом, без залучення наукової методології.

У цілому, під наукою переважно розуміють діяльність по отриманню нових знань шляхом використання наукової методології з опорою на певну систему сформульованих принципів. Науку можна розглядати як своєрідний інструмент, що сприяє раціоналізації буття. Кожна епоха диктує власні – залежні від конкретного соціокультурного середовища – критерії науковості. Разом з тим, характеристики об'єктивності, системності, практичної спрямованості, орієнтації на передбачення, чіткої доказовості, обґрунтованості та достовірності результатів тощо прийнято вважати базовими критеріями науковості.

В епоху Античності науки ще не були розмежованими, вони лише зароджувалися в лоні філософського дискурсу. Саме тоді почалося формування раціональних структур знання, що певним чином було детерміновано змінами акцентів у суспільному мисленні (переходом від «Міфу» до «Логоса»). Науковому мисленню Античного періоду переважно були притаманні теоретичність і споглядальність², що насамперед сприяло виникненню таких форм пізнавальної діяльності, як раціональне обґрунтування, логічна дедукція, систематичне доведення тощо. Разом з тим, знання було позбавлене практичної (прикладної) компоненти.

Проблематика знання в епоху Середньовіччя тісно корелює з проблематикою християнського дискурсу, в межах якого формувалися пізнавальні стратегії дійсності. Разом з тим у наукове знання було включено спадщину Античності, зокрема, «атомістичну (Демокрит), математичну (Платон і Піфагор), континуалістську (Аристотель) наукові програми»³. Власне кажучи, характерною рисою тогочасного суспільного мислення було перенесення акцентів, з одного боку, зі знання на віру, а – з іншого – з розуму на волю.

Епоха Відродження відзначилася інституціалізацією науки. З'явилися нові наукові напрями, що постулювали відмінність власних методів пізнання від традиційних методів філософії (Ф. Бекон, Р. Декарт, Г. Лейбніц). У цей період починається становлення класичної науки (XVII–XIX ст.). Основною ідеєю класичної науки при пізнанні об'єкта дослідження було прагнення усунення всього, що мало відношення до суб'єкта пізнання. Тобто, домінувала так звана дослідницька об'єктивність.

У рамках неklasичної науки (перша половина XX ст.) переосмислюються суб'єкт-об'єктні відносини: «тепер вони передбачають взаємозв'язок знань про об'єкт із характером засобів та операцій дослідницької діяльності, в ході якої даний об'єкт виявляється та пізнається»⁴.

У дискурсі постнеklasичної науки (друга половина XX ст.), з одного боку, до уваги беруться зв'язки між знаннями про об'єкт і характером засобів та операцій дослідницької діяльності суб'єкта, що було притаманним для неklasичної науки. З іншого – переосмислюється роль суб'єкта у пізнавальному процесі. Зокрема, беруться до уваги ціннісно-цільові установки діяльності суб'єкта. Отже, нарешті актуалізувалася проблематика ціннісної детермінації наукового знання, що поставило на порядок денний виявлення кореляції між наукою та культурою.

Слід зазначити, що наука не може розвиватися поза соціокультурним контекстом. Адже нові соціокультурні умови завжди породжують нові виклики до певної системи знань⁵.

Радикальні зміни в концепції знання постійно обумовлювалися пріоритетністю певних ідей у суспільно-політичному дискурсі. Причому, саме в епоху інформаційного суспільства ідеологема знання стає наріжною категорією постіндустріального дискурсу (Д. Белл, П. Дракер, Р. Інглегарт та ін.).

Звернемося до характеристики періодизації суспільної еволюції, запропонованої Д. Беллом: доіндустріальне суспільство – індустріальне суспільство – постіндустріальне суспільство⁶. Означена періодизація цікава не тільки типом організації суспільств, але ще й тим, що при переході від одного типу до іншого всі ознаки попередніх суспільств не відкидаються, а органічно вписуються в нову модель, збільшуючи розмаїття її форм.

Основні критерії відмінності між типами суспільств розвинуті в таких напрямках⁷:

1. за основним виробничим ресурсом: у доіндустріальному суспільстві – *сировина*, в індустріальному – *енергія*, в постіндустріальному – *інформація*;
2. за характером виробничої діяльності: у доіндустріальному суспільстві – *видобуток*, в індустріальному суспільстві – *виготовлення*, у постіндустріальному суспільстві – *обробка* (даних, інформації);
3. за технологією: у доіндустріальному суспільстві – *трудомістка*, в індустріальному суспільстві – *капіталомістка*, у постіндустріальному суспільстві – *наукомістка*.

Звідси витікає специфічна організація кожного з трьох типів суспільств, відмінність між якою полягає в моделі *взаємодії*: в доіндустріальному суспільстві *людина* взаємодіє з *природою*; в індустріальному суспільстві *людина* взаємодіє із *природою*, *перетвореною людиною*; у постіндустріальному суспільстві *людина* взаємодіє з *людиною*.

Очевидно, що саме тип *взаємодії* становить найбільший інтерес для висвітлення проблематики знання в сучасному освітньому процесі. Адже взаємодія типу *людина – людина* (у постіндустріальному суспільстві) припускає наявність креативних та ініціативних індивідів, що здатні об'єднуватися для співпраці.

На думку П. Дракера (теоретика дискурсу постіндустріального суспільства), знання завжди співвідносилось зі сферою буття, зі сферою існування (і на Заході, і на Сході). Але в сучасну епоху знання почали розглядати як сферу дії. Перетворившись в один із видів ресурсів, знання стало сприйматися як одна із споживацьких послуг⁸. Стосовно проблематики знання (його сутності та функцій) на Заході ще із часів Платона з'явилися лише дві теорії. На Сході також були створені дві аналогічних концепції. Перша теорія бере свій початок від Сократа, на думку якого єдиною функцією знання є самопізнання та саморозвиток. Схоже розуміння було притаманним дзен-буддійським та даосистським монахам, які також вважали, що метою знання є самопізнання, шлях до просвітництва та мудрості. Друга теорія, що в подальшому стала визначальною для всієї західної системи освіти, бере свій початок від Протагора. В контексті цієї теорії мета знання полягає у формуванні уміння в потрібний час сказати саме те і саме таким чином, як цього вимагає конкретна ситуація (в сучасному суспільно-гуманітарному дискурсі таке розуміння співвідноситься з поняттям «імідж»). Саме тому вважалося, що три основні навчальні дисципліни – логіка, граматики і риторика (компоненти так званого середньовічного тривіуму) – покликані забезпечити формування означеного уміння. Саме ці три дисципліни вважались знанням для Протагора та, в цілому, вони відповідають поняттю широкої освіченості й до сьогоднішнього дня. На Сході також можна виявити аналогічний підхід до проблематики знання – конфуціанство, з точки зору якого знання служить для досягнення успіху в земному житті, його метою є розуміння того, що і як необхідно говорити, щоб досягти цієї мети⁹.

Таким чином, у попередні епохи (зокрема, в епоху доіндустріального суспільства) знання не означало здатності до дії, воно не слугувало для того, щоб вирішувати, що робити і яким чином. Натомість знання було знанням «для себе», оскільки результати знання слугували самій людині. Відповідно, знання співвідносилось зі сферою буття, зі сферою існування. Якщо раніше знання було знанням «для себе», то сьогодні його «результати проявляються поза людиною – в суспільстві, економіці чи в розвитку самого знання»¹⁰. В сучасному ж розумінні (на відміну від двох приведених вище концепцій), знання співвідноситься з корисністю (на службу для чогось (знання як уміння, навичка, те, що по-грецьки називається «*techne*»). Таке розуміння проблематики знання (знання як «сфери дії»), будучи породженим епохою індустріального суспільства, є доволі поширеним і сьогодні.

Разом з тим означені зміщення акцентів у концепції знання, коли знання розглядають як сферу дії, один із видів ресурсу, споживацьку послугу призводить, на наш погляд, до специфічного підходу щодо відбору та класифікації інформації в різних освітніх галузях. Цей підхід, відрізняючись прагматичністю, найчастіше зумовлює оперування інформацією лише в контексті її використання «тут-і-зараз», чим і пояснюється відсутність фундаментальних аналітичних досліджень у багатьох наукових сферах. Така ситуація спостерігається в різних галузях знання.

Підхід до розуміння знання як споживацької послуги став, на жаль, пріоритетним у сучасній освітній сфері. У цьому контексті зазначимо, що кваліфікація бакалавра – це породження неоліберальної парадигми мислення¹¹, яка в економіці вже призвела до фінансової кризи, але згодом і в сфері освіти може створити такі ж прецеденти. Мається на увазі специфічне сприйняття моделі освіти (з поділом на бакалавра і магістра), коли вважається, що університет має підпорядковуватися лише ринку праці. Це виключає орієнтацію освіти на майбутнє, виключає впровадження знань, які породжують інновації. Адже орієнтація лише на ринок (праці) не дає розвиватися ні університету (опора йде лише на існуючу систему працевлаштування), ні самому ринку праці.

Задля вирішення означених проблем у сфері вищої освіти провадяться різноманітні дискусії, причому, не лише в Україні. Так, сьогодні в освітньому просторі вельми

дискусійною стала проблема створення «університету світового класу». На думку Дж. Салмі¹², детермінантами формування такого університету можуть стати три групи факторів: концентрація талановитих студентів та викладачів; фінансова складова, завдяки якій створюються можливості для проведення сучасних наукових досліджень, створюються умови для ефективного здобуття знань; гнучка управлінська модель, для якої характерна оперативність прийняття рішень, інноваційні підходи, бачення стратегічної мети. Отже, «університет світового класу виникає там, де перетинаються можливості для максимального залучення талановитих викладачів і студентів, значний фінансовий ресурс та ефективний університетський менеджмент»¹³.

Згідно з точкою зору професора Мельбурнського університету П. Гріффіна (керівник міжнародного наукового проекту з оцінювання та викладання навичок і компетенцій XXI ст.), ключовими навичками періоду індустріального суспільства були читання, письмо і арифметика. Саме ці навички визначали грамотність в індустріальну епоху. У постіндустріальну епоху «акценти зміщуються в бік уміння критично мислити, здатності до взаємодії та комунікації, творчого підходу до справи»¹⁴.

Це вимагає кардинально нових підходів до формування навчальних програм, які в епоху домінування інформаційних технологій мають бути спрямовані на розвиток критичного мислення, навичок суспільної взаємодії, комунікативних навичок, креативності, уміння знаходити нестандартні рішення при вирішенні проблем тощо.

У Мельбурнському університеті вже здійснені певні зміни у структурі програм педагогічної освіти з метою формування означених навичок. Звісно, від дисциплінарного підходу у викладанні відійти поки що не вдалося. Разом з тим, цікаві напрацювання вже є. Екзамени вже не будуть перевіряти кількість інформації, яку можуть запам'ятати студенти. Натомість, вони оцінюватимуть процес самостійного навчання студента, направляючи його та допомагаючи йому досягнути нові знання. Планується зміна форм контрольного тестування студентів. Традиційні тести для контролю знань вже не будуть використовуватися. Натомість студенти, спілкуючись між собою в мережі, «разом будуть розв'язувати задачі, а комп'ютер записувати їхні кроки – все, що вони говорять і пишуть»¹⁵. Після того як викладачі оцінюватимуть рівень критичного мислення, комунікативних навичок, творчих здатностей студентів.

У рамках поступового переходу до нових навчальних планів можна запропонувати наступний перспективний напрямок їхньої реорганізації. Мова йде про створення нового підходу стосовно наповнення вибіркової частини навчальних планів. Назва підходу – «Вбудований лібералізм», коли в цілому структура навчального плану формується «зверху» (університетськими інституціями), але дозволяється певну частину навчальних дисциплін формувати «знизу» (студентами), використовуючи не лише існуючу систему вибірових дисциплін (які доволі часто нав'язуються «зверху»), але й нетрадиційні підходи задля виявлення базових трендів у пріоритетах студентів. Приблизно ситуація може виглядати таким чином. Студентам старших курсів, які вже певним чином освоїли основні ідеї, що формують засади їхньої майбутньої професії, пропонується вибирати так звані «Дисципліни на замовлення». Студентам не буде надаватися список існуючих навчальних курсів, натомість, будуть виявлятися ті ніші знань, в яких студенти вважають себе обділеними. Для цього необхідно задіяти систему соціологічних опитувань з метою виявлення саме тих знань, які, на думку студентів, їм потрібні. Звичайно, в результаті таких опитувань можна отримати конгломерат ідей, де будуть змішані вкупі проблеми риторики, тероризму, нано-технологій, іміджевих стратегій, конспірології тощо. Але кроки назустріч стосовно створення окремими (креативно мислячими) викладачами таких навчальних дисциплін у майбутньому дозволять осучаснювати «парк» навчальних курсів, пристосовуючи його до потреб сучасної динамічної епохи. Більше того, саме таким чином будуть відстежуватися тренди перспективних стилів життя.

Звернемось до розгляду політико-ментальних характеристик українського народу та їхньої кореляції з існуючими системами знання. У суспільно-політичному дискурсі виділяють різні характеристики, що притаманні для українського менталітету¹⁶. До ключових політико-ментальних характеристик можна віднести такі риси, як волелюбність, певне неприйняття влади, індивідуалізм, демократизм, заповзятливість, недовіру до держави, неприйняття авторитарного начала, високий рівень толерантності тощо.

Значну роль для української ментальності відіграють чуттєвість, емоційність, сердечність, що, на думку багатьох дослідників, обумовлюється тісним зв'язком з природою, спогляданням її краси. «Праобраз серця-глибини, сформований на основі базового концепту вмістилище, характеризує серце як глибину духовну, трансцендентну. У ньому закладений смисл альтернативи: серце – завжди середнє між тілом і душею, раціональним і емоційним, профанним і сакральним»¹⁷.

Насамперед звернемося до уточнення поняття «архетип», зважаючи на певну концептуальну розмитість між поняттями архетипу та стереотипу у суспільно-політичному дискурсі. Архетипи, як зазначав К. Г. Юнг, є джерелом міфології¹⁸. Міфологія – у свою чергу – була початковим способом обробки архетипів. Оскільки сутність архетипів розкривається саме через міфи (казки, легенди тощо), їх роль полягає у формуванні ядра міфів. Архетипи більш глибинні, вони пов'язуються з колективним несвідомим, формують ядро ідентичності, їх доволі важко змінювати (втім, їх небажано змінювати). Стереотипи більш поверхневі, вони сприймаються на емоційному рівні, їх можна певним чином формувати та змінювати¹⁹.

Зважаючи на певне домінуюче положення архетипу серця в українському політико-ментальному полі, можна стверджувати, що Україна – це своєрідне осердя світу. Слід зазначити, що у геополітичному дискурсі території сучасної України означають терміном Хартленд (від англ. Heartland – «серцевинна земля»). Це поняття набуло розгляду у концепції Хартленду (Х. Маккіндер) як своєрідної географічної вісі історії²⁰. Саме Х. Маккіндер сформулював відому максиму: 1) Хто контролює Східну Європу, той керує Хартлендом; 2) Хто контролює Хартленд, той керує Світовим островом (тобто Євразією і Африкою); 3) Хто контролює Світовий острів, той керує світом. Означені принципи були закладені у Версальському договорі, згідно з яким формувалася захисна смуга з держав-буферів, що була покликана не допустити об'єднання Німеччини та Росії у надмогутню імперію.

Цікавою була позиція Х. Маккіндера щодо України. У січні 1920 р. він звернувся з меморандумом до прем'єр-міністра Великої Британії Ллойда Джорджа, у якому «постулював побудову політичного блоку на території так званого Міжмор'я, куди входять Польща, Україна, Білорусь»²¹. Таким чином, концепція Хартленду тісно корелювала з ідеями концепції Балто-Чорноморського союзу, яка сьогодні – в умовах гібридної російсько-української війни – набула значної актуальності.

«Сердечні» інтенції можна виявити також в українському філософському дискурсі. Наприклад, Г. Сковорода відомий на весь світ завдяки створеній ним філософській теорії, яка має назву «кордоцентризм» (від лат. «кордос» – серце) або «філософія серця». Характерними ознаками українського кордоцентризму є укоріненість людини за допомогою серця в істинному бутті, цілісність людської реальності, перевага духовного досвіду над теоретичною логікою, пріоритет образного мислення, переважання чуттєвості. Цікаво, що саме в той час, коли Г. Сковорода створив концепцію кордоцентризму, у європейській філософії спостерігалася протилежна тенденція: перевага надавалася теоріям, які «оспівували» раціоналізм як базову установку людського існування.

І, врешті, звернемося до «сердечних» інтенцій українського освітнього дискурсу. Відомий український педагог В. О. Сухомлинський означував процес виховання дітей у молодшому віці (6–10 років) дефініцією «школа сердечності», наголошуючи на важливості прищеплення сердечної чуйності до людей, довкілля. «Поважне ставлення до людської гідності, людської особистості вихованця є, на глибоке переконання науковця, найважливішим педагогічним інструментом, оскільки дає змогу зберегти всі гарні людські якості, що були закладені в дитини від народження – доброту, людяність, невгамовність»²². Творення краси та творення добра, співчуття та співпереживання щодо інших, людяність, моральність мають стати результатом виховання дітей у контексті концепції «школи сердечності». Власне кажучи, здобутки означеної «школи сердечності» тісно корелюють із основними постулатами щодо розуміння проблематики знання в епоху інформаційного суспільства.

Отже, радикальні зміни в концепції знання постійно обумовлювалися пріоритетністю певних ідей у суспільно-політичному дискурсі. Причому, саме в епоху інформаційного суспільства ідеологема знання стає наріжною категорією постіндустріального дискурсу (Д. Белл, П. Драйкер, Р. Інглегарт та ін.).

В контексті парадигми індустріального суспільства вважалося, що знання співвідноситься з корисністю. Це спровокувало появу підходу до розуміння знання як

споживацької послуги, який до сих пір є пріоритетним в освітній сфері, коли вважається, що університет має підпорядковуватися лише ринку праці.

У контексті парадигми постіндустріального суспільства знання покликане сприяти розвитку критичного мислення, формувати комунікативні навички, навички взаємодії, творчий підхід до справи.

Таким чином, здійснено розгляд проблематики знання в контексті політико-ментальних характеристик українського народу. Зазначено, що до ключових політико-ментальних характеристик можна віднести такі риси, як волелюбність, певне неприйняття влади, індивідуалізм, демократизм, заповзятливість, недовіру до держави, неприйняття авторитарного начала, високий рівень толерантності тощо. Також значну роль для української ментальності відіграють чутливість, емоційність, сердечність. Зважаючи на певне домінуюче положення архетипу серця в українському політико-ментальному полі, сфокусовано увагу на вкоріненні «сердечних» інтенцій в український освітній дискурс.

¹ Крауз-Мозер Б. Теории политики. Методологические принципы / Пер. с польск. Харьков: Изд-во «Гуманитарный Центр», 2008. С. 30.

² Руденко О. В. «Допозитивістський» етап філософії науки (історико-філософський аналіз): автореф. ... дис. канд. філос. наук / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. Київ, 2004. 15 с.

³ Там само. С. 6.

⁴ Бондаренко Д. И. Меганаука – новый этап развития научного знания // Філософія науки: традиції та інновації: науковий журнал. Суми: СумДПУ ім. А. С. Макаренка. 2014. № 1 (9). С. 37.

⁵ Куц Г. М. Стратегієми «розуміння» і «пояснення» в політичних науках: евристичність методологічної інтеграції // Нова парадигма: Журнал наук. праць. Київ: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2007. Вип. 65. Ч. 2. С. 206–212.

⁶ Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Пер. с англ. Москва: Academia, 1999. С. 157.

⁷ Там само. С. X.

⁸ Дракер П. Посткапиталистическое общество / Пер. с англ. // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. Москва: Academia, 1999. С. 70.

⁹ Там само. С. 78.

¹⁰ Там само. С. 99.

¹¹ Куц Г. М. Проблематика ідентичності в ліберальному контексті // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. № 785. Серія: Питання політології. Вип. 10. Харків, 2007. С. 85.

¹² Salmi J. The Challenge of Establishing World-Class Universities. URL: <http://siteresources.worldbank.org/EDUCATION/Resources/278200-1099079877269/547664-1099079956815/547670-1237305262556/WCU.pdf> (дата звернення: 17.09.17).

¹³ Курбатов С. Між ідеологією і панацією: концепція університету світового класу // Дзеркало тижня. 2009. № 45 (773).

¹⁴ «Навыки XXI века»: новая реальность в образовании. URL: http://erazvitie.org/article/navyki_xxi_veka_novaja_realnost (дата звернення: 17.09.17).

¹⁵ Там само.

¹⁶ Куц Ю. О. Національна свідомість і самосвідомість у етнополітиці й державотворенні. // Актуальні проблеми державного управління: наук. зб. Харків: УАДУ ХФ. 2000. № 2 (7). С. 45–52.

¹⁷ Щепанська Х. Сакральне в мовному образі серця українського поетичного дискурсу першої половини XIX століття // Науковий вісник Чернівецького університету. Романо-слов'янський дискурс. Чернівці, 2013. Вип. 659. С. 38.

¹⁸ Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного. URL: http://wanderer.org.ua/book/psy/jung/ob_arhetipah.html (дата звернення: 17.09.17).

¹⁹ Куц Г. М. Стереотипізація та міфологізація у виборчому процесі // Сучасне суспільство: політичні науки, соціологічні науки: зб. наук. праць / Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди. Харків: ФОП Петров В. В., 2013. Вип. 2 (4). С. 56.

²⁰ Mackinder H. J., Sir. Democratic ideals and reality: a study in the politics of reconstruction. URL: https://www.files.ethz.ch/isn/139619/1942_Democratic_Ideals_Reality.pdf (дата звернення: 17.09.17).

²¹ Eberhardt P. Konceptcja Heartlandu Halfordy Mackindera. URL: http://rcin.org.pl/Content/1849/Wa51_12800_r2011-t83-z2_Przeg-Geogr-Eberhardt.pdf (дата звернення: 17.09.17).

²² Трифонова О. С. «Школа сердечності» у педагогічній концепції В. О. Сухомлинського // Науковий вісник Миколаївського державного університету імені В. О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки. 2014. Вип. 1 (46). С. 155–160.